

Izvorni članak UDK 17:[316.485.26:343.343]

Primljeno 18. 11. 2014.

Ana SmokrovićSveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Sveučilišna avenija 4, HR-51000 Rijeka
asmokrovic@ffri.hr**Građanski neposluh i opravdanost nasilja****Sažetak**

Ovaj rad propituje status nasilja unutar građanskog neposluha. Naime, pitanje je može li građanski neposluh biti nasilan, a istovremeno opravdan? Ako nadidemo pojam nasilja kao isključivo fizičkog čina, onda teorija prema kojoj je građanski neposluh opravdan, a nasilje nije, postaje teško obranjiva. U radu zastupam stajalište prema kojem je prisila ponekad opravdana jer prima facie prava nisu apsolutna prava već stoje za prava koja mogu biti nadjačana snažnijom, moralnom obavezom. No to stajalište otvara potencijalno problematično područje morala i neminovno se postavlja pitanje: što s građanskim neposluhom grupa koje se pozivaju na vrijednosti poput slobode i jednakosti, no čiji se zahtjevi temelje na kršenju prava određenih skupina u društvu?

Ključne riječigrađanski neposluh, nasilje, *prima facie* prava, moralna obaveza, diskriminacija

Tema građanskog neposluha danas je u središtu mnogih rasprava. Jednostavno rečeno, izraz »građanski neposluh« označava neposlušnost građana/ki prema određenom zakonu ili političkoj strategiji.¹ Za početak je možda važno istaknuti razliku između europske i anglo-američke tradicije po pitanju građanskog neposluha i tu bih se pozvala na Ronalda Dworkina koji u svojoj knjizi *A Matter of Principle* (1985) ističe da je u anglo-američkoj tradiciji građanski neposluh građanima/kama već dobro poznat i prihvaćen dio političke kulture, ponajviše zahvaljujući Građanskom ratu te 1960-ima koje su obilježili pokreti poput antiratnog pokreta ili onoga za ljudska prava jer upravo su ta događanja za posljedicu imala buđenje kolektivnog moralnog osjećaja zajednice (Dworkin 1985: 105). On sam to suprotstavlja europskoj tradiciji, no ovdje u to ne možemo ulaziti. Sam pojam »građanski neposluh« jasno označava da se radi o odbijanju, o kršenju poslušnosti, o neslaganju. Sam Dworkin razlikuje tri oblika građanskog neposluha. Krenimo s građanskim neposluhom temeljenim na integritetu, koji se odnosi na slučajeve u kojima čovjeku osobni integritet, tj. njegova vlastita savjest, brani da učini određenu stvar, primjerice, da sudjeluje u ratu; dakle, govorimo o »obrambenom« obliku građanskog neposluha kojim se čovjek brani da ne bi počinio nešto što mu je moralno neprihvatljivo. Drugi oblik građanskog neposluha za Dworkina je građanski neposluh koji se temelji na motivu pravde i tu dolazi do suprotstavljanja određenom programu za koji pojedinac/ka misli da je nepravedan ili da nepravedno tlači manjinu; riječ je o instrumentalnom i strategijskom obli-

1

Koristim ovu priliku da izrazim iskrenu zahvalnost profesoru Elviju Baccariniju kako

za poticaj, tako i za pomoć prilikom pisanja ovog rada.

ku građanskog neposluha s namjerom sabotaže određenog, pojedincu/grupi nemoralnog političkog programa. Naposljetku, treći je oblik građanskog neposluha, prema Dworkinu, temeljen na neslaganju s određenom političkom odlukom ili strategijom vlade (primjerice, s odlukom o upotrebi nuklearnih raketa) (Dworkin 1985: 107).

Nakon iscrtavanja temeljnih odrednica građanskog neposluha, neminovno se postavlja pitanje – što s nasiljem unutar građanskog neposluha? John Morreall u tekstu »The Justifiability of Violent Civil Disobedience« (1991) navodi da se upravo kao jednu od najčešćih karakteristika opravdanog građanskog neposluha navodi nenasilje (Morreall 1991: 130). On tvrdi da unutar diskursa o građanskom neposluhu postoje dvije struje – jedna grupa zagovaratelja smatra da neki čin mora biti nenasilan da bi se uopće smatrao građanskim neposluhom, dok druga grupa zagovaratelja otvara mogućnost nasilnog građanskog neposluha (Morreall 1991: 130). Međutim, prema njima, nenasilan čin građanskog neposluha jest opravdan, dok nasilan čin građanskog neposluha nije.² Ključno pitanje je sljedeće: može li određeni neposluh, usmjeren protiv određenih nepravednih zakona ili političkih strategija, biti nasilan i istovremeno opravdan?

Dakle, krenimo s nenasilnim opravdanim građanskim neposluhom – Morreall navodi odbijanje ustajanja, ilegalne bojkote ili ilegalna blokiranja prometa kao općeprihvaćene primjere nenasilnog građanskog neposluha (Morreall 1991: 131). Konkretni primjer iz susjedstva je mirni otpor Albanaca na Kosovu u prvoj fazi sukoba 1980-ih. Korak dalje je odrediti razliku između nenasilnog čina građanskog neposluha, koji je uglavnom prihvaćen kao opravdan, i nasilnog čina građanskog neposluha, koji se uglavnom doživljava kao neopravdan. Da bi se ta razlika mogla jasno ocrtati, potrebno je, prije svega, jasno definirati nasilje. Morreall pronicljivo navodi da autori (poput Bedaua) često pojam nasilja uzimaju zdravo za gotovo, definirajući ga, primjerice, kroz sabotažu, ubojstvo ili nasilje na ulici (Morreall 1991: 131). No Morreall ide dalje od tvrdnje da je nasilje isključivo namjerno uništavanje imovine ili ugrožavanje života ili poticanje na pobunu – on tvrdi da postoje mnogi činioci nasilja koji se manifestiraju bez ikakvog fizičkog kontakta (Morreall 1991: 132). Definiciju nasilja Morreall preuzima od čuvenog pravnog teoretičara Holmesa koji kaže: nasilje činimo kad nekog/nešto što ima vrijednost, integritet, dostojanstvo i zaslužuje poštovanje tretiramo na neadekvatan ili prezrivi način (Morreall 1991: 132). (Ova se definicija izlaže opasnosti da prejudicira opravdanost nasilja; o tome će više riječi biti kasnije).

Morreall nadalje ulazi u prava koje osoba ima, posebno u *prima facie* prava, a to je, prije svega, pravo na tjelesni integritet (Morreall 1991: 132). Dakle, osoba ima pravo na vlastito tijelo i odluke u vezi svog tijela te se, kad se nad tom osobom čini fizičko nasilje, krši upravo to pravo na tjelesni integritet. Drugo *prima facie* pravo koje Morreall navodi jest pravo osobe na donošenje vlastitih odluka i na provođenje tih odluka (Morreall 1991: 132). Dakle, o ovom se pravu misli kad se govori o pravu na život, slobodu i sreću. U skladu s tim pravom, prema osobi se može vršiti nasilje ne samo tjelesno, nego i poništavanjem autonomije osobe u slučajevima psihološkog nasilja ili prisile. Kršenje tog prava evidentno je kod autoritarnih roditelja koji su odgoj i pedagoške mjere odgoja zamijenili psihičkim nasiljem i maltretiranjem. Treće *prima facie* pravo koje proizlazi iz domene ljudske autonomije jest pravo osobe na proizvode svog rada – na privatno vlasništvo (Morreall 1991: 133). Dakle, nasilje se prema osobi može vršiti ne samo kroz fizičku ozljedu ili psihološku prisilu, nego i kroz nepoštivanje prava na privatno vlasništvo. Ovdje

valja napomenuti da se nasilje, izravno ili neizravno, čini isključivo ljudima. Naime, kad se šteta čini stvarima ili objektima, ti su objekti opet uvijek u relaciji s osobom, dakle, čin nasilja uvijek cilja na osobu. Ako uništavanje nekog predmeta ne cilja na osobu, ne smatra se nasiljem. Morreallov primjer je uništavanje automobila: ako uništimo automobil u vlasništvu konkretne osobe, to je čin nasilja, no ako uništavamo automobil, primjerice, na gradskom smetlištu, taj se čin ne bi klasificirao kao nasilje (Morreall 1991: 133). Dio koji govori o *prima facie* pravima čovjeka zaključujem s Morreallovom »granicom ozljede« (Morreall 1991: 134). Naime, važno je istaknuti da, iako svaki čin nasilja u sebi sadrži tretman protivan *prima facie* pravima čovjeka, nisu svi čini kojima iskazujemo nepoštovanje osobe nasilni, npr. ako nekoga uštipnem, taj se čin neće smatrati nasilnim, no ako ju/ga snažno uštipnem, toliko da ju/ga to zaboli i ostavi modricu na koži, to se već može klasificirati kao nasilje (vidimo da Holmesova definicija traži nadopune).

Uzevši o obzir navedeno razumijevanje, koje nadilazi ideju nasilja kao isključivo fizičkog čina, Morreall zaključuje da je, analogno tome, teorija prema kojoj je građanski neposluh opravdan, a nasilje nije, teško obranjiva jer nasilje nije isključivo fizički čin (Morreall 1991: 134). Naime, ako je zahtjev za nenasiljem u građanskom neposluhu nužan da bi se isključila mogućnost fizičkog nasilja koje je izravno usmjereno protiv prava na vlastiti tjelesni integritet, onda bi se, tvrdi Morreall, isti zahtjev trebao odnositi i na psihološko nasilje te bilo koju vrstu prisile (Morreall 1991: 134).

Linija se uglavnom povlači, prema Morreallu, između fizički nasilnog i fizički nenasilnog načina na koji se želi promijeniti zakon, s time da je prvo neopravdano, dok je drugo opravdano (Morreall 1991: 134). Međutim, on tvrdi da je razlika zapravo u taktikama koje postižu promjenu tako da natjeraju one koji su na vlasti da promijene zakon ili provedu određene politike te taktikama koje mijenjaju stav i mišljenje ljudi – dakle, govorimo o *prisili* (bilo fizičkoj ili psihološkoj) i *uvjeravanju* (Morreall 1991: 136). Ova razlika između prisile i uvjeravanja važna je jer mnogi teoretičari tvrde da je građanski neposluh nenasilan u svim pogledima i da njegova efikasnost leži upravo u moralnom uvjeravanju. Primjerice, Morreall spominje Roberta Audiya koji tvrdi da građanski neposluh treba utjecati na savjest drugih ljudi, no njime se nikako ne smije svoju volju silom nametati drugima jer bismo time činili nasilje. Građanski se neposluh, dakle, mora oslanjati na uvjeravanje i ne sadržavati nikakav oblik prisile, bilo fizički ili psihički (Morreall 1991: 136). Međutim, ako isključimo svaki oblik prisile iz građanskog neposluha, čini se da smo, prema Morreallu, otišli predaleko jer prema mojoj interpretaciji, on tvrdi da građanski neposluh uvijek implicira neki oblik prisile, tj. on je uvijek u neku ruku nasilan i kad se ne čini takvim na prvi pogled (Morreall 1991: 136). Naime, ako ćemo poštivati sva navedena prava (pravo na tjelesni integritet, autonomiju i vlasništvo) i samo se truditi uvjeriti druge u ispravnost našeg mišljenja, zakon bi se tijekom tog procesa uvjeravanja zapravo smio kršiti iznimno rijetko. Dakle, prema Morreallu, ako započnemo s tezom prema kojoj fizičko nasilje ne može biti opravdano u građanskom neposluhu

2

Kad se govori o nasilju i građanskom neposluhu, Vinit Haksar u svom tekstu »The Right to Civil Disobedience« (2003) navodi gradaciju mogućih reakcija na nepravdu. Tako govori o manje radikalnoj reakciji na nepravdu no što je to građanski neposluh, a to su, prema njemu, reforme zakona te legalni protesti.

Onda bi na red došao građanski neposluh, dok radikalniji načini nošenja s nepravdom uključuju nasilje protiv nositelja ili izvršitelja nepravde. Ekstremniji bi način bio terorizam koji uključuje i nasilje protiv nevinih ljudi (Haksar 2003: 412).

jer krši *prima facie* ljudska prava, neminovno završavamo s tvrdnjom da u građanskom neposluhu ni jedan oblik prisile nije opravdan jer implicira neki oblik nasilja (ne nužno fizičko nasilje nego također, primjerice, kršenje prava na autonomiju ili vlasništvo) (Morreall 1991: 136). Dakle, iako je uvjeravanje veoma važan element građanskog neposluha, nije jedini; prema Morreallu, element prisile je, takoreći, također neizbježan element u domeni građanskog neposluha (Morreall 1991: 136).³ Pitanje je sljedeće: što je s prisilom prisutnom u građanskom neposluhu i krši li ona *prima facie* pravo na autonomiju kao što fizičko nasilje krši pravo čovjeka na vlastiti tjelesni integritet ili pravo na vlasništvo?

Morreall, dakle, smatra da se građanski neposluh ne može klasificirati kao nasilan isključivo ako je došlo do fizičkog nasilja jer je *nasilje* kompleksniji pojam koji nadilazi *fizičko nasilje* (Morreall 1991: 132–134). On brani tezu prema kojoj je prisila ponekad opravdana, kao i fizičko nasilje jer *prima facie* prava nisu apsolutna prava (Morreall 1991: 137). Naime, u normalnim okolnostima, osoba ima pravo na tjelesni integritet i ne bi bilo opravdano da joj netko puca pištoljem u nogu. No ako ta osoba nekoga napada nožem, očigledno je da ona to pravo gubi jer ima namjeru ubiti drugu osobu i zato je opravdano nanijeti joj tjelesnu štetu, čak i ubiti je u samoobrani (Morreall 1991: 137). Isti je primjer s robovlasnikom koji juri za robom u SAD-u polovicom 19. stoljeća (Morreall 1991: 137). Bilo bi opravdano, primjerice, srušiti robovlasnika na tlo, ne bi li se dalo odbjeglom robu dovoljno vremena da umakne, iako je zakon na strani robovlasnika koji se može pozvati i na pravo na vlastitu tjelesnu sigurnost. Međutim, budući da je zakon koji je u pitanju nemoralan, on nije moralno obavezujući jer ga nadjačava pravo roba da bude slobodan. Također, to pravo roba da bude slobodan nadjačava i pravo robovlasnika na vlastitu tjelesnu sigurnost, što znači da je opravdano srušiti ga na tlo ili na sličan način robu pomoći u bijegu (Morreall 1991: 137). Ili: ako jedna jedina osoba u selu ima vode u bunaru jer su tuđi bunari presušili, pravo te osobe na privatno vlasništvo nadjačano je potrebom susjeda za vodom koja im je nužna za život (Morreall 1991: 138). Dakle, Morreall ovu, nazvat ću je, *gradaciju* moralnih zakona primjenjuje na građanski neposluh i tvrdi da je javni neposluh spram nekog zakona opravdan ako je obaveza koju zakon nameće nemoralna jer *prima facie* obaveza slušanja zakona nadjačana je višom, snažnijom moralnom obavezom (Morreall 1991: 138, 139). Jasno, mora postojati dobar razlog zašto bi se *prima facie* zakon kršio ili zakon uopće. No Morreall je jasan: građanski neposluh može biti opravdan kad krši *prima facie* prava ljudi jer *prima facie* prava nisu apsolutna i mogu biti nadjačana jačim moralnim zahtjevom (Morreall 1991: 138, 139).

Slažem se s Morreallovom analizom nasilja u građanskom neposluhu i s proširenjem samog pojma nasilja, no ono što se meni čini kao potencijalno problematično područje jest to što se tu govori o »moralnim zahtjevima«. Naime, kad govorimo o moralu i (ne-fizičkom) nasilju unutar građanskog neposluha, to otvara vrata još jednom pitanju. Što s građanskim neposluhom fundamentalističkih grupa čiji »moralni« zahtjevi krše prava određenih grupa? Primjerice, kako pita Elvio Baccarini u svom tekstu »Parlamentarna demokracija i granice legitimiteta građanskog neposluha« (2011), što s fundamentalistima koji krše prava praksama poput prisilnih brakova za djevojčice, sakaćenja dijelova tijela djece ili onemogućavanja djece u pohađanju nastave, koji te činove ne doživljavaju kao kršenje ljudskih prava, nego kao manifestaciju njihove vjere ili etničke kulture i u tim slučajevima se građanski neposluh takve grupe manifestira kao zahtjev za poštovanjem religijskih ili kulturnih prava

(Baccarini 2011: 12)? Mogući odgovor na ovo pitanje daje John Rawls u svojoj knjizi *A Theory of Justice* (1971), u kojoj tvrdi da rasistima i fundamentalistima treba negirati pravo na građanski neposluh (Rawls 2003: 340). Naime, u Rawlsovom »gotovo pravednom«⁴ društvu pravda stoji kao temelj društva; iako mogu postojati lagana odstupanja, postoji općeprihvaćeni konsenzus o ideji pravde. Moguća su minimalna odstupanja u poimanju pravde, no kad govorimo o većim odstupanjima, koja uzrokuju fragmentaciju društva na grupe koje imaju različita mišljenja o temeljnim političkim pitanjima, Rawls je tu jasan – u slučaju tako jasno podijeljenog poimanja ideje pravde ne postoji temelj za građanski neposluh (ibid.). Znači, ako imamo grupu ljudi koja želi protestirati u ime svojih ciljeva vodeći se načelom jednakih sloboda, no sama se ne povodi načelom tolerancije i da ima vlast ne bi tolerirala Druge i drugačije, zapravo govorimo o »free-riderima«³ – tj. o osobama koje se švercaju u smislu da teže prednostima koje nude pravedne institucije, no sami svojim djelovanjem ne dopridonose u održavanju tih istih institucija i Rawls je tu jasan – takve grupe nemaju pravo na građanski neposluh (Rawls 2003: 340). Pogledajmo поближе o čemu se radi.

Naime, Rawlsovo »gotovo pravedno«⁴ društvo utemeljeno je na načelima pravednosti koja stoje kao temelj za međusobnu suradnju slobodnih i jednakih građana (Rawls 2003: 337). U takvom sustavu Rawls vidi građanski neposluh kao ilegalnu, no stabilizirajuću mjeru kojom se ukazuje na određeno odstupanje od pravde pa je tako građanski neposluh mjera održavanja i jačanja pravde i stabilnosti u društvu (Rawls 2003: 337). Usko gledajući, građanski je neposluh ilegalan čin, no u širem kontekstu govorimo o moralno ispravnom načinu održavanja ustavnog režima. Sam građanski neposluh Rawls definira kao javan, nenasilan, savjestan i politički čin protivan zakonu, čiji je cilj promjena određenog zakona ili političke strategije (Rawls 2003: 320). Prema njemu, građanski se neposluh ne može temeljiti na interesu grupe ili pojedinca/ke, nego na pojmu pravde koja stoji kao temelj političkog reda (Rawls 2003: 321). Naime, kao odgovor na ustrajno kršenje pravde, posebice kršenje temeljnih ljudskih sloboda, Rawls vidi ili u podčinjenosti ili u otporu, tj. građanskom neposluhu (Rawls 2003: 321). Kad je, prema Rawlsu, građanski neposluh opravdan? Budući da je čin neposluha usko povezan s idejom pravde, može se reći da je on opravdan u slučajevima teškog kršenja načela jednakih sloboda te načela jednakosti mogućnosti (Rawls 2003: 326). Nadalje, građanski neposluh stoji kao zadnja mogućnost nakon što su, bezuspješno, iscrpljene sve druge legalne mogućnosti i tada je opravdan (Rawls 2003: 327). Kao treće, ako je određena manjina opravdana u izvršavanju građanskog neposluha, Rawls kaže da je onda opravdana i bilo koja druga manjina koja se nalazi u sličnim okolnostima (Rawls 2003: 328). Međutim, treba postojati određena

3

Morreall tu isključuje »golu prisilu«. Kao primjer navodi grupu studenata koja, nakon konstantnog ignoriranja od strane uprave, preuzima vlast nad fakultetom jer želi promijeniti određene regulative. Preuzimanjem zgrade studenti ne žele samo skrenuti pažnju na sebe, nego žele i ostvariti pritisak na upravu. Tu je prisutan element prisile. Ako se koriste čistom prisilom i ne predstavljaju svoje zahtjeve kao razložne i pravedne, nego isključivo kao zahtjeve, može se reći da ovi studenti nameću svoju volju svima ostalima i, jasno, ovaj se čin ne bi zvao građanskim neposluhom (Morreall 1991: 137).

4

Napominjem da je Rawlsova teorija normativna te da se ona odnosi na »gotovo pravedno«⁴ društvo (*nearly just society*) koje karakterizira postojeći ustavni režim te javno prepoznata ideja pravde. »Gotovo pravedno«⁴ društvo temelji se na demokratsko ustrojenom društvu u kojem su načela pravednosti prepoznata kao temelji suradnje između slobodnih i jednakih građana. Takvo je društvo dobro, tj. pravedno uređeno, no unatoč tome, mogući su primjeri nepravde (Rawls 2003: 340).

granica do koje se u građanskom neposluhu može sudjelovati, a da ne dođe do raspada društva; dakle, može se govoriti o koordinaciji građanskih neposluha prilikom koje bi svaka grupa imala prostor za manifestaciju svog prava, a da se ne iscrpi granica građanskog neposluha i da ne dođe do kolapsa društva (Rawls 2003: 328).

Budući da nam je tema opravdanost nasilja u građanskom neposluhu, valja reći da Rawls smatra da građanski neposluh treba biti nenasilan, tj. tijekom građanskog neposluha treba izbjegavati upotrebu nasilja, posebice prema ljudima jer uplitanje u građanske slobode drugih ljudi budi sumnju u sam čin građanskog neposluha koji, sam po sebi, ne bi trebao predstavljati prijetnju (Rawls 2003: 322). Nadalje, građanski neposluh je čin neposluha prema zakonu, ali unutar granica privrženosti slovu zakona; naime, zakon je u slučaju građanskog neposluha prekršen, no to je učinjeno javno i čin je nenasilan te postoji spremnost prihvaćanja zakonskih sankcija za takvo ponašanje i upravo u tome se vidi poštovanje samog zakona (Rawls 2003: 322). Također je važno istaknuti Rawlsovo razlikovanje građanskog neposluha od svjesnog odbijanja legalnog poretka. Ovo potonje razlikuje se od građanskog neposluha po tome što kršenje zakona u ovom slučaju nije usmjereno na pobuđivanje pravde kod većine te ne mora biti utemeljeno na zajedničkoj zamisli pravde (Rawls 2003: 324). Tu mi se čini važnim istaknuti suptilnu igru u kojoj je, u slučaju rasista i fundamentalista, prikrivena stvarna namjera kršenja ljudskih prava pozivanjem na liberalne vrijednosti poput slobode i jednakosti. Naime, nužno je, osim pozivanja na slobodu govora, gledati i na zahtjeve grupe koja sudjeluje u građanskom neposluhu. Važan moment u Rawlsovoj teoriji jest i to što on jasno razdvaja građanski neposluh i militantnu akciju u vidu organiziranog otpora prema određenom političkom sistemu (Rawls 2003: 322). Naime, kad je temeljna struktura društva nepravedna i daleko od idealne, Rawlsu je prihvatljiva radikalna ili čak revolucionarna promjena (Rawls 1999: 323). U tim je situacijama, prema njemu, nužno pobuditi svijest kod većine i ukazati na nužne temeljne reforme pa su u određenim okolnostima militantne akcije i slično načini otpora, no on ne ulazi dublje u tu problematiku, nego se zadržava na slučaju »gotovo pravednog« društva (Rawls 1999: 323). Ukratko, prema Rawlsu, nenasilni građanski neposluh opravdan je u »gotovo pravednim« društvima, gdje postoji jasan konsenzus oko ideje pravde. Kad je riječ o društvima koja nisu »gotovo pravedna«, tj. o društvima u kojima temeljna struktura društva nije utemeljena na pravdi, onda je radikalni ili revolucionarni otpor opravdan.

Međutim, sad se postavlja pitanje: što s građanskim neposluhom u društvima koja nisu »gotovo pravedna«? Na tragu tog pitanja kreće se kritika Briana Barryja koji je u knjizi *The Liberal Theory of Justice* (1973) kritizirao Rawlsa pitajući što se događa kad se ljudi ne ponašaju na »idealni« način i što s takvim društvima koja nisu »gotovo idealna« (koja, prema njemu, Rawls eksplicitno odbacuje i ne problematizira ih) (Barry 1973: 137). Barry opravdano kritizira Rawlsovu restriktivnost u pogledu građanskog neposluha (Barry 1973: 153). Naime, kako Barry objašnjava, da bi se, prema Rawlsu, dani čin mogao klasificirati kao građanski neposluh, on treba biti javan i sudionici/ce trebaju pokazati spremnost da se nose s pravnim posljedicama; taj se čin građanskog neposluha ne smije prikazati kao prijetnja te se naposljetku sve to treba odvijati u »gotovo pravednom« društvu u kojem postoji zajednički konsenzus oko temeljnog načela pravde (Barry 1973: 153). U takvoj je situaciji u redu prekršiti zakon, ali s toliko pažnje da se nitko ne osjeća neugodno. Barry se s pravom pita: zašto onda uopće kršiti zakon (Barry 1973: 153)? No

s druge strane, ako ne živimo u »gotovo pravednom« društvu i svi uvjeti nisu ispunjeni, onda je militantna akcija, prema Rawlsu, opravdana. Barry tu jasno ukazuje na Rawlsovu isključivost s kojom se i ja slažem; u redu je praviti nacрте »gotovo pravednog« društva u kojem će svi građani/ke dijeliti konsenzus oko pojma pravde, no što učiniti ovdje i sada, u društvima u kojima živimo, a koja ne zadovoljavaju kriterije rawlsovskog »gotovo pravednog« društva; što s građanskim otporom tada i je li nasilje opravdano u takvim činovima nezadovoljstva građana; ako jest, u kojim okolnostima (Barry 1973: 153)?

Uzmimo primjer građanskog neposluha grupe koja se bori za jednaka prava osoba romske populacije i građanski neposluh nacističkih *skinheada*. Tu se ne može govoriti o istim vrstama građanskog neposluha jer je građanski neposluh osoba iz društvene grupe koja podržava Rome temeljen na zahtjevu za pravdom i jednakim tretmanom, dok se građanski neposluh *naci-skinheada* temelji na diskriminaciji i rasizmu (oni niječu ljudska prava pozivajući se na vrijednosti liberalnog poretka), dakle, u izravnom je sukobu s liberalnom paradigmom građanskog neposluha koja se temelji na jednakosti i slobodama svih građana/ki društva. Međutim, da li bi to trebalo značiti da fundamentalističke grupe nemaju baš nikakvo pravo na slobodu govora i izražavanje građanskog neposluha jer se same ne temelje na idejama tolerancije i jednakosti, kao što se da naslutiti iz Rawlsova poimanja građanskog neposluha? To mi zvuči pomalo autoritarno, iako je riječ o fundamentalističkim skupinama. Znači li to da ako netko ne poštuje određeno pravo, onda ni sam nema to pravo? Drugim riječima, ako osoba ne slijedi određen princip, taj se princip smije kršiti na toj osobi. Primjerice, u slučaju serijskog ubojice u zatvoru, koji je svoje žrtve komadao i ubijao, da li bi bilo dopušteno komadati ga i ubiti jer on sam nije kod svoje žrtve poštovao pravo na fizički integritet pa ga, posljedično, ni on sam više nema? Kad se govori o fundamentalističkim grupama kojima je namjera kršenje tuđih ljudskih prava, smatram da bi se i takvim skupinama trebala dati mogućnost izražavanja vlastitog mišljenja ili nezadovoljstva putem, recimo, uličnog marša ili sličnih načina nenasilnog građanskog neposluha, no također mislim da bi na tome trebalo stati. Budući da su njihovi zahtjevi diskriminatorni, ne bi ih se smjelo odobriti, ali ta bi skupina trebala imati prostor za izražavanje svog stava. Ako takve skupine idu dalje od samog izražavanja svog stava, smatram da država ima pravo pravno sankcionirati čino ve tada neopravdanog građanskog neposluha koji se temelji na diskriminaciji.

Nadalje, ako se pojedinci iz takvih skupina pozovu na *prima facie* prava, primjerice, ako pripadnik naroda A poželi otvoriti svoj kafić na kojem bi pisalo »Zabranjen ulaz pripadnicima/cama naroda B«, iako on ima *prima facie* pravo na svoje vlasništvo, to bi pravo trebalo biti nadjačano višim moralnim zahtjevom koji se temelji na pravu i jednakosti populacije B u Hrvatskoj i takav diskriminatorni čin trebao bi mu se onemogućiti, iako ta osoba treba imati prostor da sa skupinom istomišljenika izrazi svoj stav, mišljenje ili nezadovoljstvo određenom političkom strategijom. Primjerice, trenutno se pred više država članica Europske unije (poput Francuske, Engleske ili Nizozemske) postavlja pitanje kako tretirati muslimanske propovjednike ili aktiviste koji zagovaraju radikalni islam, ali sami ne pozivaju na konkretne nasilne postupke niti regrutiraju potencijalne nove vojnike. U potpunosti se slažem s Baccarinijem koji tvrdi da je ispravno uspostaviti komunikaciju čak i s fundamentalističkim skupinama koje zahtjevom za izuzećem iz općeg zakonodavstva žele uzrokovati kršenje ljudskih prava (Baccarini 2011: 12). Prema Baccariniju, takva se komunikacija može očitovati u nedopuštanju da pri-

padnici fundamentalističkih grupa provode ponašanje kojim bi kršili ljudska prava, ali i u početnom nekažnjavanju slučajeva građanskog neposluha ako ti činovi izravno ne krše nečija prava (Baccarini 2011: 13).

Prema Baccariniju, u kontekstu građanskog neposluha neliberalnih manjina koje, pozivajući se na liberalna prava, traže dopuštenje za ponašanje kojim bi kršili nečija prava,

»... liberalna država ne smije dopustiti kršenje prava pojedinaca, što vrijedi i za religije i kulturne tradicije; liberalna država treba brinuti o svojoj stabilnosti i ne dopustiti da se dogodi destabiliziranje demokratskih institucija i procedura, što bi se dogodilo suviše popustljivim odnosom spram građanskog neposluha; liberalna država treba poštivati savjest pojedinaca; takvo se poštovanje ne manifestira nužno u dopuštanju nečijeg ponašanja u skladu s vlastitom savješću (kao što je slučaj roditelja koji sili dvanaestogodišnju djevojčicu na brak, ili joj sakati dio tijela, ili joj zabranjuje pohađanje škole), ali nužno povlači pažljivo slušanje argumenata i savjestan odgovor; liberalna država treba nastojati zadržati stalnu komunikaciju sa svim svojim građanima, što se može manifestirati i izuzećem od kažnjavanja, supstitutivnim kažnjavanjem ili blažim kažnjavanjem slučajeva građanskog neposluha.« (Baccarini 2011: 13)

Zaustavila bih se na trenutak na komunikaciji, točnije, na dijalogu. Kako Kimberley Brownlee kaže u svojoj knjizi *Conscience and Conviction* (2012), građanski je neposluh definitivno i komunikacijski čin (Brownlee 2012: 28). Ona dijalog definira kao razgovor obilježen obostranim poštovanjem, koji je usmjeren k napretku te predstavlja temelj građanskog neposluha jer bi sudionici/ce građanskog neposluha trebali/e kao namjeru imati upravo poticanje društva na razgovor o pravednosti određenog zakona ili političke strategije (Brownlee 2012: 9). U tom smislu, građanski neposluh treba uključivati promišljeno kršenje zakona koje se temelji na čvrstoj osobnoj odluci da se izrazi nezadovoljstvo s određenim zakonom ili političkom strategijom te je motiviran odlučnom, iskrenom, ozbiljnom, no možda i krivom, moralnom obavezom (Brownlee 2012: 24).⁵ Prema njoj, temelj građanskog neposluha nalazi se u *načelu humanizma* prema kojem je dužnost društva da brani ljudsko dostojanstvo tako da građanski neposluh ne može ignorirati ili ići protiv nečijih potreba ili prava (Brownlee 2012: 7, 145–146). Mogu li se, dakle, rasisti, homofobi ili ekstremni nacionalisti pozivati na moralno pravo da krše zakon vođeni svojim uvjerenjem? Prema Brownlee, ne jer to nije građanski neposluh. Da bi se dani čin mogao smatrati građanskim neposluhom, njegovi/e sudionici/ce trebaju biti savjesni/e i težiti komunikaciji; trebaju biti iskreni/e i odlučni/e u svojoj nakani da donesu trajnu promjenu u zakonu/političkoj strategiji (Brownlee 2012: 148).

Budući da se komunikacija nameće kao važna karakteristika građanskog neposluha, prema Williamu Smithu u *Civil Disobedience and Deliberative Democracy* (2013), građanski se neposluh može definirati i kao važan i »transgresivni zaštitnik« deliberativne demokracije te kao takav predstavlja važan primjer demokratske prakse (Smith 2013: 137). Kad govorimo o deliberativnoj demokraciji, govorimo o dijalogu; razmjeni razloga u svrhu donošenja odluke koja se donosi javnom i argumentiranom raspravom u kojoj je iznimno važan element upravo rasuđivanje građana.⁶ U tom kontekstu, građanski neposluh stoji kao jedan vid komunikacije jer govorimo o činu opozicije spram određenog zakona.⁷

Nadalje, što je s blažim slučajevima u kojima se možda ne krše izravno ljudska prava, ali svejedno govorimo o građanskom neposluhu koji bi se mogao klasificirati kao nasilan? Je li to opravdano? Primjerice, nedavno mi je bilo postavljeno pitanje koje se ticalo studentske blokade fakulteta u Rijeci 2009. godine (studentske su se blokade paralelno odvijale i u mnogim drugim hrvatskim i inozemnim gradovima): s kojim je pravom grupa studenata/ica zauzela

riječki Filozofski fakultet i fizički onemogućila pravo na obrazovanje onim studentima/cama koji su željeli studirati, implicirajući da je to bio nasilan čin manjine studentske populacije? Smatram da je to bio čin motiviran pravom prema kojem svi/e trebaju imati jednaku mogućnost studiranja, bez obzira na materijalni status. Drugim riječima, pravo studenata/ica riječkog Filozofskog fakulteta da pohađaju nastavu bilo je nadjačano privremenim obustavljanjem nastave da bi se ukazalo na pravo svakog studenta/ice u Republici Hrvatskoj na pristup javno financiranom obrazovanju jer uvođenje financijskog praga pri upisu na fakultet studiranje pretvara u klasno pitanje, onemogućujući svima jednak pristup obrazovanju, tj. oni bez novčanih sredstava zakinuti su u samoj mogućnosti pristupa visokoškolskoj razini obrazovanja. U Morreallovom kontekstu, mislim da je čin studentske blokade, tj. čin studentskog građanskog neposluha, bio čin vođen »moralnim« zahtjevom, a analogno tome, iako se može klasificirati kao nasilan čin građanskog neposluha, po mojoj je procjeni bio opravdan.

Dakle, temeljno pitanje ovog teksta je: može li građanski neposluh biti nasilan i istovremeno opravdan? Proširivši definiciju nasilja, Morreall je uvjerljivo dokazao da nasilje nadilazi fizičku dimenziju, tako da, osim prava na tjelesni integritet, govorimo i o pravu na donošenje i provedbu vlastitih odluka, dakle, pravu na autonomiju te pravu na proizvode svog rada, privatno vlasništvo. To su *prima facie* prava koja nisu apsolutna, nego mogu biti nadjačana određenim moralnim zahtjevom koji može opravdati čak i nasilan oblik građanskog neposluha koji ide protiv zakona/politike koji/a je nemoralan/na. Govoreći o moralu, ulazimo u potencijalno problematično područje. Naime, moral je osobna odluka motivirana osobnim uvjerenjem i koja je garancija da nečiji

5

Nadalje, prema Brownlee, građanski neposluh uključuje dvije vrste ciljeva, jedni su uspostavljeni »gledanjem unazad«, a drugi »gledanjem unaprijed«. Ciljevi uspostavljeni »gledanjem unazad« žele izraziti nezadovoljstvo zakonom ili političkom strategijom i razloge za osudu zakona ili političke strategije, dok ciljevi uspostavljeni »gledanjem unaprijed« žele privući pažnju na razloge građanskog neposluha te žele uvjeriti publiku da bi ona prihvatila poziciju sudionika/ca građanskog neposluha te se uključila u poticanje promjene određenog zakona ili političke strategije (Brownlee 2012: 18).

6

Smith govori o deliberativnoj teoriji građanskog neposluha, koja prema njemu objedinjuje dva različita pristupa građanskom neposluhu – liberalnu tradiciju, koja opravdanje i ulogu građanskog neposluha povezuje s pravdom (i u ovoj se tradiciji građanski neposluh odnosi na neposluh protiv odluka vlade koje krše prava i slobode građana), te republikansku tradiciju, koja opravdanje i ulogu građanskog neposluha vidi u demokraciji koja je povezana s institucionalnim okvirom i formama političkog života, omogućujući zajednici građana da sudjeluje u kolektivnom upravljanju, tj. donošenju odluka (Smith 2013: 9). U Smithovoj deliberativnoj teoriji građanskog neposluha, taj čin, prije svega, ne sadrži pri-

silu i zapravo služi kao način komunikacije o određenom zakonu ili političkoj strategiji te se može definirati kao deliberativan ako slijedi sljedeće principe: ako se provodi »u dobroj vjeri«; ako grupe sudionika koordiniraju aktivizam u svrhu održavanja društvene i političke stabilnosti; ako je ograničen na nepravde koje tolerira demokratska većina, poput neuspjeha u društvenoj uključenosti ili političkih sloboda svih građana te na protest protiv neuspjeha vlade da se povede dijalog o političkim mogućnostima ili zakonima zbog demokratske inercije (Smith 2013: 9). Smith, dakle, naglasak stavlja na deliberativnu demokraciju, prema kojoj bi se političke odluke koje se tiču svih donosile na temelju procesa u kojem slobodni i jednaki građani donose odluke na temelju promišljanja i rasprave (Smith 2013: 14).

7

Smith navodi horizontalnu i vertikalnu dimenziju građanskog neposluha (Smith 2013: 32). Vertikalna dimenzija teži otvaranju komunikacijskih kanala između civilne sfere i države (u tom primjeru aktivist/ica građanskog neposluha teži uči u dijalog s državom), dok horizontalna dimenzija građanskog neposluha teži razvijanju komunikacije između samih građana u svrhu povećanja svijesti o određenim temama koje su važne za samu zajednicu (Smith 2013: 32).

moralni zahtjevi neće ići nauštrb tuđih ljudskih prava? Međutim, čini mi se da se rješenje tog potencijalno problematičnog pitanja nalazi u komunikaciji u vidu nekažnjavanja početnog građanskog neposluha ako se tim činovima ne krše ničija prava, no jasno, u odbijanju diskriminatornih zahtjeva.

Literatura

Baccarini, Elvio. 2011. »Parlamentarna demokracija i granice legitimiteta građanskog neposluha«. U: *Neposlušnost*. Snježana Prijić-Samaržija, Petar Bojanić, ur. Beograd: Narodna biblioteka Srbije. 13–38. Preuzeto s http://bib.irb.hr/datoteka/532540.gradanski_neposluh.pdf (pristup: 5. studeni 2014.).

Barry, Brian. 1973. *The Liberal Theory of Justice: A Critical Examination of the Principal Doctrines in 'A Theory of Justice' by John Rawls*. Oxford: Oxford University Press.

Brownlee, Kimberley. 2012. *Conscience and Conviction: The Case for Civil Disobedience*. Oxford: Oxford University Press.

Dworkin, Ronald. 1985. *A Matter of Principle*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Haksar, Vinit. 2003. »The Right to Civil Disobedience«. *Osgoode Hall Law Journal*. 41: 407–425.

Morreall, John. 1991. »The Justifiability of Violent Civil Disobedience«. U: *Civil Disobedience in Focus*. Hugo Adam Bedau, ur. London, New York: Routledge. 130–144.

Rawls, John. 2003. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Smith, William. 2013. *Civil Disobedience and Deliberative Democracy*. London: Routledge.

Ana Smokrović

Civil Disobedience and Justifiability of Violence

Abstract

This paper explores the status of violence within civil disobedience. Namely, is it possible to argue for the civil disobedience as violent but justified act at the same time? If we move beyond the concept of violence as an exclusively physical act, the theory according to which civil disobedience is justified, but violence is not, would be hard to defend. I argue for the usage of force as a justified means in the cases when prima facie rights are overpowered by a greater, moral commitment. But with this stand one finds oneself in a potentially slippery terrain; namely, how to approach the civil disobedience participants who call upon the values such as freedom and equality but whose demands are based on the violation of rights of a particular group within the society?

Key words

civil disobedience, violence, *prima facie* rights, moral commitment, discrimination